

I toponims ladins: n document storich-cultural de gran valüta

Te trêi ediziuns i ciarunse plü avisa ala "storia de nüsc inoms", inoms de posc, de viles, de ciases, de cognoms, y de d'ater. Pröma Pert

Inoms de posc descrî y denominëia la contrada.

Nüsc inoms/1 - Sce an baia de "toponomastica" minon de regola i inoms di paisc, dles viles, dles munts, di léc, di rüsc, di bosc, di dlacias y i.i. Y sce an ti ciara plü avisa refletëia tröc sovënz informaziuns söla storia milenara dl insediament y nes dâ incê indicaziuns y spigaziuns de gran valüta en cunt dl'evoluziun de nosc lingaz. Y deache chisc inoms fej sovënz referimënt a carateristiches dla contrada, a avenimënc storic o a formes sozio-economics da n iade, esi da considerë scioche pert de nosc patrimoine cultural. Baldi el te tröc caji ma plü porsones atempades che se recorda i vedli inoms di posc y che sa da dè informaziuns plü avisa. Cun la scomparida de vigni pice toponim val incê a perde n töch de nosta arpejun culturala.

Inoms che crësc cun la storia se müda gonot incê cun la storia y nê porchël nia dagnora conesciüs te so dër significat linguistich da chi che i adora. Toponims nâ te tröc caji nia n guant linguistich sauri da interpretë, mo ai aparësc val'ade impü scioche pitöres laorades jö dal tēp y bele de plü iadi restaurades. Süa ricostruziun linguistica y etimologica nê porchël nia dagnora cossa de vignun. Scioche testimoni dl passè ne mirita porchël i inoms dl post - a valivanza di monumënc architettonics o di ogec d'ert - nia ma da gni tignis sö y tramandâ, mo incê da gni metüs sot a sconanza por lege.

Inoms geografics é - sce i orun adorè n confrunt - n pü' scioche corcè, te chi che al s'è fossilisè informaziun söla storia locala. I toponims de n raiun mostra sö na relaziun y n colian dër tler cun i abitané che vir ilò. Al basta p.ej. ti ciarè plü avisa ai cognoms de nosta jënt - chisc se lascia sovënz portè derevers a inoms de posc, p.ej. Dapoz (poz, poza), Frenes, Frenner (Frëina), Costner, Kostner (Costa), Costalunga (Costa Lungia), Conrater (Cianorè) y d'a.

Dlungia la descriziun dl raiun a le toponim imprömadèdöt na funziun paratica: chëra de segnalè

y localisè tla contrada n cer post, le fajon insciö diventè por la jënt n punt de referimënt fis. Chësta é ince la gauja prinzipala che a condüt ala formaziun de toponims. Dlungia la descriziun dla contrada a le toponim impröma de döt na funziun de natöra pratica: chëra da segnalè y localisè tla contrada n cer post, le fajon insciö diventè por la jënt n punt de referimënt concret. Chësta é bëgn la rajun prinzipala che a condüt ala formaziun de toponims.

La nomenclatöra geografica po porchël nes dè - scioche dit - tröpes informaziuns:

I toponims descrî por ejēmpl la contrada te sües carateristiches geomorfologiches: Costes, Roa blancia, Crép da Öc, Frëina, Grones, Colac, Valacia

Al fej sovënz referimënt ala vegetaziun che crësc o che chersciö te n raiun determinè: dal peciö unse l'inom Pecëi, dal lersc le toponim Larjëi dal alfer Alfarëi, dal pinch Pinëi o Pinis, dal aunic Alnëi, dal jenier, Jonorëi, dal manëster Manestrei

Te nüsc paisc ciafunse gonot toponims che fej referimënt a profesziuns: le Pech, le Mornà le Feur, l'Osti, le Bocà, le Galber, le Tescere, le Fumere

Toponims fej spo incê referimënt a avenimënc storic: la localitè Alfur dlungia Picolin, p.ej. recorda che al è chilò furns y mai dal fer, y mët insciö impè le coliamënt cun les mineores da Fursil a Fodom, olache al gnò ciavè la pera da mineral. Le medem vël incê por l'inom Büsc da Canop, söla strada cuntra Rina.

Le Ciüch dala Möria dlungia Flaurenz vëgn recordè por la gran epidemia che dess ester rovada cina ilò.

Inoms de posc nasc ince gonot da de pici manufac sternüs fora por la contrada, scioche p.ej. morins, tablâ, crisc, bëjcs dala cialc, anteriöi, sis, mürs y i.i.

Inoms de crép (oronims) scioche

Piza dales Nü, Piza dales Diesc, Crép dales Dodesc, é indicaziuns dla posiziun dl sorèdl y gnò tué scioche puné de referimënt por mosorè le dé.

Incê credënz y superstiziun popolares ciafunse fossilisades te nüsc inoms de posc: al basta ponè a toponims scioche Rü dla Gana, Col Maladët, Sas de Stria, Büsc dal Salvan.

Scioche an vëiga da chisc püç ejēmpli pò i toponims nes dè informaziuns de valüta y tröc stlarimënc en cunt dla storia, dles tradiziuns y dl lingaz.

Ciamò n aspet: L'aplicaziun de n inom geografich ne dess mai gni fata en funziun dla jënt foresta o di sciori che röia adalerch, scioche an pò chilò y dailò osservè: por jì incê n pü ite te chësta problematica oressi chilò fâ n valgügn ejēmpli: i ün tambëgn tal Val Badia co incê te Gherdëna caji, olache toponims - cun l'intenziun sambëgn da ti jì adincuntra ai sciori - é gnüs "scemplificâ" - sce an ò di insciö, mo storian de conseguëza l'inom intier: p.ej. Pralóngia (Prelongé = prè gnü runcè föra maitü), Monte Sella (Muntijela = pica munt), Soddisia = (So(t)dljia) Ciampinoi (Ciampinèi = post da piné), y i.i. Chësc é n fenomen de pücia cosciënza etnica y de na comercialisaziun dassënn bassa de nosta cultura locala.

L'inom de na localitè é n referimënt geografich y é porchël da conscidré estlusivamënter proprietä dla comunitè locala. Chi che vëgn da foradecà dess l'azetè y le reconësc ala medema manira che ai reconësc i inoms dles porsones che ai incunta. Scioche l'inom de na porsona é espresciun de dëra y vëgn tramandè te süa familia, é incê l'inom de n post presservè dala tradiziun dla comunitè locala. Tl decurs dla storia dla ziviltè diventè le toponim n simbol de continuitè y de stabilitè. Al messass porchël bëgn ester saori da capi ciödic'h'na comunitè locala se sënt ofenüda te süa storia y firida te süa dignité culturala, sce zacai prò da ti tö chisc inoms y tin an sforzè sö a sö post

Dal lersc el gnü l'inom "larjëi", dal peciö "pecëi".

de foresc.

Chi che dij de scé a sö post de nasciüda y ala forma storica y simbolica dl topomim che le definësc, ne rovass dessigü mai söll'idea da le mudé, da le sostitüi o de ti an mète pormez n ater. Chësc é ma gnü fat dal fascism tres la man fanatica de Ettore Tolomei.

La nomenclatöra geografica de nosta provinzia - y insciö incê chëra dles döes valades ladines Badia y Gherdëna - é incô a nivel de normativa tres ciamò subordinada a dui decrec dl Fascism di agn 1923 resp. 1940 y valess pordèrt ma tla versciun taliana, scioche ara é metüda dant tl "Prontuario dei nomi locali dell'Alto Adige" scrit da Ettore Tolomei y ofizialisè l'ann 1935.

De na toponomastica ladina vëgnel impormò baié tl Pröm Statut d'Autonomia (1948/art. 27): "Le provincie e i Comuni devono altresì rispettare la toponomastica, la cultura e la tradizione delle popolazioni ladine" y plü tert spo incê tl Statut d'Autonomia Nü (1972/art. 102): "Le popolazioni ladine hanno il diritto al rispetto della toponomastica".

Deache la Provinzia de Balsan é, aladò dl art. 8 dl Statut recordè dessura, obliada a se tignì incê tl ciamp dla toponomastica al prinzip de bilinguitè, mëssera adorè inant por dötes les localitès incê l'inom talian, praticamënter chël sforzè sö dal Fascism. Por les localitès ladines é la chestiun ciamò plü complicada: chilò röiel dlungia l'inom ladin y talian te tröc caji incê ciamò n terz inom pormez: l'esonim todësch (La Ila - La Villa - Stern).

Tles propostes de lege dl Govern Provinzial dess i Ladins pretëndè i medemi dërc al'adoranza di inoms geografics co le grup todësch: chi de podëi adorè cun prioritè assoluta le toponim chersciü storicamënter. Scioche i todësch se pararà de ne perd nia sües rajiuns, insciö dësson incê nos ladins mostrè intèrès sinzier al mantegnimënt de chësc patrimoine cultural. I savun che al é pro val'toponims daspavènt ri da reconësc so dër significat linguistich: chësc tandèplü sce n inom é chersciü cun la storia y é

incê magari bele de plü iadi gnü mudé. Al salta porchël insciö incê datrai föra en cunt de toponims ladins divergënz de minunga sön chëra che dess ester la dërta forma y le dër significat.

N impuls dër positiif en cunt dl mantegnimënt y dla valorisaziun di inoms geografics ladins, é ultimamënter gnü dè da val' ènc publics y dl turism, olache an se prò dassënn da portè ite tles chertes y da d'adorè - altamo por ci che reverda la microtoponomastica - i inoms tla forma originala ladina.

Toponims ladins scioche Saslonch, Piz La Ila, Gran Risa o pista dles liöses Do Juvel ne nê al dëdaincò nia ma conesciüs lunc y lerch sura i confins de nosta Regiun föra, mo cinamai incê ti staç vijins. Cun n pü de buna orentè foss chësc dessigü incê poscibl da trà tres pro i inoms de nüsc comuns y paisc. Te n stat democratic ne pò degügn i proibì o daldöt i tò le dèrt a na comunitè da d'adorè incê ofizialmënter i inoms geografics che va zeruch te sües raisc a na tradiziun storica y culturala milenara.

Ma cun le respet y n'adoranza coreta y consecuënta podarà i inoms de nüsc poscè te mantignè te süa originalitè y testimoné inant les carateristiches storich-linguistiches de nosc raiun.

va inant te na secunda y terza pert

Giuvani Mischi

Ti toponims s'el fossilisè informaziuns de valüta söla storia locala.